

Галина Пагутяк
Маленькі трагедії великої війни
Есе

Маленькі трагедії великої війни

pahutyak.com

Всі права захищені. Публікація і розповсюдження заборонені, © 2013

Маленькі трагедії великої війни

Апокрифи Саліни

Трагедія, що трапилася наприкінці червня 1941 року на околиці Добромилля, залишатиметься легендою доти, доки не буде належно досліджена істориками. Кожного разу, коли я чую про цю операцію «зачистки» від знайомих та незнайомих добромильців, вона обростає новими подробицями. Іноді вони наче птахи в польоті зустрічаються й, зіткнувшись, падають на землю. Не знаєш, кому вірити. Чим більше дізнаєшся, тим містичнішим і жахливішим видається те дійство, під кінець якого усі, наче в трагедіях Шекспіра — мертві. І постає питання: чи вдасться колись зробити реконструкцію цієї кривавої бійні, лише однієї з багатьох, на Східній Галичині, і наскільки вона буде правдивою, ця реконструкція?

І слідом за цим питанням інше: навіщо? І навіщо мені?

Можливо, задля Істини. Вона не буває червоною чи жовто-блакитною, чорною або білою. Істина — без політичного чи етнічного чи релігійного забарвлення. Існує потреба у правді. Правда — це точка опори і точка відліку часу людини. Правда — це крок до справедливості, якої ми, можливо, ніколи не матимемо в цьому світі, і в цьому житті.

Отже, для того, щоб правда стала очевидною, насамперед потрібно встановити факти. Хто віддав наказ вбити і вкинути в соляні шахти Саліни тисячі людей? Ким були виконавці? Встановити їхні імена. Що з ними трапилось далі. Встановити хронологічний перебіг подій. Встановити точну кількість загиблих та їхні імена. А тоді вже юристи можуть дати правову оцінку цій операції, і, можливо, кваліфікувати її як злочин проти людства, який не має терміну давності. Не менш важливі й соціопсихологічні дослідження.

Ексгумація потрібна не лише для того, щоб перепоховати загиблих, а й встановити, у який спосіб заподіяли смерть цим людям, наскільки болісний та негуманний.

Встановивши ці факти, оприлюднивши їх для світу, ми виконаємо свій обов'язок перед людством, і попередимо в майбутньому спроби подібних злочинів.

Це не так просто, майже через 70 років. Живих свідків вже не залишилось, є записи спогадів свідків, які велись не професійними істориками, а просто зацікавленими людьми. Архіви або знищені, або й далі недоступні. Саме їхнім пошуком повинні зайнятись історики. Відомі місця злочинів та місця поховання-непоховання. Є покинутий і вже проданий на даний момент колишній соляний завод, на території якого в 1941 році відбувались вищезазначені події. Я зумисно не вдаюся до риторики й трагічного пафосу, хоча мені важко говорити спокійно про такі речі.

Надалі я повторюватиму те, що чула, і читала. Як конкретно про Саліну, так і про загальну ситуацію в Східній Галичині на початку війни гітлерівської Німеччини з Радянським Союзом.

Підготовка до зачистки почалася задовго до цих подій. З певною метою директором заводу призначили Прокоп'єва (?), що, як потім виявилось, служив у НКВС. Із чотирьох шахт працювала лише одна. Ширина кожної шахти — 2, 5 м, глибина — 100 м. У шахти закачувалась вода, а потім її, насичену сіллю, відкачували як сировину для випарювання солі.

Зачистка розпочалась одразу після 22 червня по всій території Східної Галичини масовими розстрілами політичних в'язнів. А також знищенням всіх неблагонадійних— лікарів, адвокатів, інженерів, священників, ченців. Це трапилось і в Добромилі. Розстрілювали за соціальною та професійною ознакою.

... 25 червня на дорозі з Перемишля до Нижанкович з'явилась колона в'язнів, довжиною приблизно 1300 м. Її охороняли тачанки з кулеметами, піші та кінні енкаведисти. Місцем екзекуції обрали 4 шахту, яка була в саду. Серед в'язнів були чоловіки, жінки й діти. Приблизно — 3600 чоловік у самій колоні. Дивує те, що дорогою до колони забирали всіх, хто потрапляв на очі, здебільшого, чоловіків, з сіл, що були на дорозі, таким чином ускладнюючи

собі завдання У колоні, за неперевіреною інформацією, знаходилось 30 дітей з Перемишльського сиротинця.

Жінок і чоловіків розділили. Біля шахти поставили кулемет. Щоб зекономити набої, використовували сокири й дерев'яні молотки. Жінок вбивали у костелі на території заводу, а потім відтягували й кидали в шахти. Чоловіків вели через розстрільний коридор, на горбку стояв кулемет. Коли наповнилась 4 шахта, почали скидати в іншу, вище, що знаходилась в лісі.

Є спогади одного місцевого чоловіка, що вижив, і по трупах вибрався з шахти. Він розповів, саме відбувалось на території заводу, зокрема те, що його вдарили по голові молотом і скинули в шахту. Є інформація ще про одного хлопця, якому теж це вдалося, надто неймовірна, про те, як той поранений в живіт добирався додому за кілька десятків кілометрів. Решта свідчень — від людей, які бачили колону смертників, чи були робітниками заводу, і згодом прийшли опізнавати вбитих. Вони мовчали 50 років.

Під час езекуції територія заводу була обгороджена колючим дротом, а місцеві мешканці заблоковані в хатах. Але крики та звуки пострілів не можна було приховати. А потім — нестерпний трупний запах.

У той день, коли все це діялось, робота на заводі припинилась. Директор сільзаводу викликав робітників, нібито отримати зарплату. Він був одягнений тепер у форму НКВС. Той, хто пішов, назад не повернувся. У такий спосіб знищували свідків. Але багато робітників все не ж пішли.

Після приходу німців, 28 червня, місцеві жителі змогли побачити сліди вбивств, як і в Добромільській тюрмі, так і в Саліні. Відкрили одну з шахт, повну трупів. На самому верху знайшли понівечене тіло молодої жінки з розпореним животом і відрізаними грудьми, а коло неї піврічне немовля. У костелі теж все було залите кров'ю, понівечені людські тіла, а на стіні — розіп'ята людина. Не вказується, хто це був: чоловік чи жінка.

Німці мали задокументувати й зафіксувати побачене. Вони це робили, щоб потім уникнути відповідальності за чужі злочини й використати інформацію з метою пропаганди. Розповідали про офіцера-словака, який плакав, побувавши на місці вбивства. Німці зігнали добромільських євреїв,

числом 200 чоловік, й примусили їх витягувати напіврозкладені тіла з нижньої шахти в саду. Приблизно витягнуто було 500 тіл. Оскільки сморід стояв нестерпний, роботу припинили.. Євреї викопали біля верхньої шахти яму й поховали загиблих, і поставили дубовий хрест. Після цього їх розстріляли й скинули в другу шахту, де також були тіла замордованих енкаведистами. Але, можливо, їх знищили разом з усім добромільським гетто.

Про Шоа написано достатньо багато. Станіслав Лем у книзі «Провокація» (1979) пише про те, як працювала машина для вбивства у гітлерівській Німеччині. Для гітлерівського тоталітаризму характерна «героїзація» масових вбивств: убивство як священний обов'язок, як самовіддана праця, як спосіб заслужити похвалу. Те ж саме можна сказати про репресії більшовизму. «Вороги» Третього Рейху і «вороги народу» знищувались безжально, без жодного слідства. Дії каральних військ СС і НКВС не можна пояснювати страхом чи залякуванням самих виконавців. Цим самим ми допускаємо, що страхом можна виправдати жорстокість та насильство. Існує ще таке поняття як віра в Бога, чи той самий моральний інстинкт. Якщо їх не вдається знищити до кінця, то їх спотворюють до невпізнання. Тоталітарний режим, незалежно від кольору прапора, під яким він виступає, розігрує одне й те саме дійство: Суд Найвищої Інстанції, де «все містифіковане, від доказів вини до справедливості суду, крім кінця»(с. 335). Страшний Суд, де кожен, одягнений в уніформу, виконує роль Бога. Зло як спосіб досягти блага. Хіба цим можна пояснити жорстокість і абсурдність вбивств під час «зачистки». І своєрідний ритуал, який має за мету профанацію слабкого, бо милосердного, бога — Ісуса. Перетворення кляшторів на стайні, в'язниці, божевільні, інтернати для неповносправних — усе це буде потім, після війни. Лаврівський монастир, що був пантеоном галицької духовної й політичної еліти, перетворили на свинарник. У зачинених львівських храмах зберігали прапори, транспаранти, та інші атрибути парадів. Священики, які не ставали сексотами, знищувались автоматично. Їхні рясни — це була претензія на участь в іншому суді, тому, що прощав, а не карав.

«Жага вбивства і Божа могутність» керували суддями, які заодно були й

виконавцями. Така сама колона арештантів йшла у червні 1941-го року до Мостиськ. В'язні спитали: куди їх ведуть, і хтось з солдатів сказав: « На розстріл». Тоді в'язні розбіглися й більшість врятувалася.

У колоні арештантів, яка йшла до Саліни, теж запитали. Їм відповіли: «На роботу». Усі вони загинули.

Один з найвідоміших психологів сучасності Бруно Беттельгайм (Беттельгейм) був в'язнем Дахау й Аушвіца, й згодом написав трактат «Освічене серце», де проаналізував поведінку людини в концтаборі. Так-от, Беттельгайм пояснює пасивність в'язнів тим, що ті були поступово доведені до самогубства внаслідок втрати особистості. Коли колону в'язнів кількістю 400 чоловік веде двоє озброєних конвоїрів, і ніхто не робить спроби втекти, це означає, що ці люди вже МЕРТВІ. Як людські істоти. Або настільки кволі, що хапаються за найменшу соломинку надії: а раптом вони виживуть, виявивши покірність? Так само поводять себе ті, що на волі. Вони або мовчать, або хапаються за соломинку. Звідси одна з версій, що участь у вбивствах на Саліні брали також місцеві мешканці, з довколишніх сіл. Якщо так було, то де вони? І виникає апокриф, що виконавців після екзекуції теж прибрали. Радше чутка. Але чутка промовиста, бо євреїв видавали їхні ж сусіди, сподіваючись заслужити прихильність «суддів». Річ не нова під сонцем. Утім останні вбивці теж померли від старості. Тут не було Нюрнберзького трибуналу, і навіть звичайного, військового. Директор сільзаводу після війни став директором хлібзаводу у м. Долина Івано-Франківської області. Прокоп'єв його прізвище. Це прізвище повторили мені кілька людей з Добромиля.

Станіслав Лем зауважує, що жоден з «суддів» ніколи не писав мемуарів, не давав інтерв'ю: «Абсурдом і повною дурістю було б вважати, ніби кати самі розуміли, що вони чинять, що вони осмислено втілювалися в постать Бога, який справедливо позбавляє життя». (с336)

Мені пригадуються слова Ісуса з апокрифічного Євангелія від Фоми: » Блаженні ті, хто відає, що вони чинять, але прокляті ті, хто не відає, але чинить». Це Євангеліє було знайдено 1945 року. Людина, наділена свідомістю, ніколи не стане ні катом, ні жертвою, що вмирає ще за життя.

Постскрипtum. Коментарі на кшталт: «Забути й пробачити», «Скільки можна про це говорити», »політичні спекуляції», «Це все неправда» свідчать про те, що ввімкнуто механізм витіснення. Після війни чимало німців теж заперечували існування концтаборів, крематорії, вбивства дітей. Після війни в Радянському Союзі не можна було говорити про зачистки влітку 1941 року на Західній Україні, про будь-які репресії, і от нам знову насаджують міф про священну війну й воїнів-визволителів, на тлі якого трагедія Саліни –якесь зловживання, страшна легенда, або просто кримінальний злочин. Але ніхто не замислюється над тим, що відбувається в суспільстві на ментальному рівні, чи здатна бодай якась його частина сприймати історію незаангажовано. Йдеться не стільки про покарання, а про Закон іменування, про який казав філософ Мераб Мамардашвілі. Назвати речі своїми іменами, і відкрити всі ці імена. Потреба у правді — це те поживне середовище, без якого не може виникнути потреба у справедливості. Без цієї потреби ми просто автоматично стаємо співучасниками злочину.

Лем Станіслав. Апокрифи. — Львів, літопис, 2001 рік.

Хроніка зниклого міста

У ХХ сторіччі зникає ціле місто, і всі сприймають це, як щось цілком звичайне, ніби подібні речі відбуваються кожного дня. Часом у міст відбирають їхнє шляхетне ім'я, часом з міста проганяють усіх мешканців, а натомість заселяють його чужинцями, а буває, будинки й храми стирають з лиця землі, як це трапилось колись з Карфагеном, навіть місце по ньому посипають сіллю, щоб нічого не виросло. З Біблії відомо, що в давнину на ворожі міста накладали прокляття, і знищували його за певним ритуалом, щоб цей організм ніколи не воскрес, і пам'ять про нього зникла. Однак пам'ять — річ вперта. Людину можна примусити мовчати, зробивши її спільником злочину, і тоді вона, щоб витримати тягар докорів сумління, змушена втішати себе легендами, в яких кров і попіл залишають незнищенні сліди. У простих людей власне бачення історії, тільки воно, здебільшого, не цікавить ідеологів держави, політиків та істориків.

На те, щоб знищити галицьке містечко Соколів потрібно було 5 років, а існувало воно майже півтисячоліття. 5 років, щоб позбутися всіх мешканців, знищити всі будівлі й досконале господарство, щоб розвалити палац дідичів Дідушицьких, один з яких заснував той заклад, що нині має назву Наукова бібліотека ім. Стефаніка у Львові, та й колекція Львівської галереї мистецтв поповнена збіркою Дідушицьких. Влітку 1939 року останній власник маєтку в Соколові врятував духовні й мистецькі скарби й вивіз їх до Львова, передчуваючи нашість вандалів, мародерів і вбивць. Якийсь час за інерцією той гарний світ з пасовиськами, ставками, садами та квітниками ще продовжував існувати. Армії червона і коричнева не сходились у жахливому герці в тому мальовничому куточку, не було артобстрілів, землю не чавили гусениці танків. Агонія Соколіва була тривалою і болісною. І найбільша трагедія — це абсурдність його смерті. Насправді Соколів не був знищений кимось. Він знищив себе сам, опинившись край битого шляху війни, і тим, що завжди був васалом. Тому порівнювати Соколів з Карфагеном, Кенігсбергом чи якимось іншим назавжди втраченим містом, мабуть, не варто. Крихітний галицький

Соколів, якби й вижив, то став би просто селом. З колгоспом чи без. З іншими зовсім мешканцями.

Представник роду спольщених українських шляхтичів Дідушицьких, львівський підсуддя Ян Дідушицький отримав у 1511 році королівський привілей на заснування біля Дідушич міста з магдебурзьким правом і побудував у Соколіві замок, що проіснував до 18 століття. Отак містечко, яке в переддень своєї загибелі налічувало 800 мешканців, проіснувало до 1944 року: під патронатом роду Дідушицьких. Останнім власником соколівського маєтку став Станіслав Дідушицький (1888 — 1960). Згідно з статистичним дослідженням Володимира Кубійовича «Етнічні групи Південнозахідної України (Галичини) на 1 січня 1939 року в м. Соколів проживало 530 поляків, 230 євреїв, і 10 німців. І жодного українця, хоча в довколишніх селах українці переважали. Це вже багато чого пояснює в цій історії.

Можна припустити, що міжетнічний конфлікт в основному спровокував загибель Соколіва. І тут ми не помилились. Це пояснює певною мірою те, що фатальна доля польсько-єврейського містечка не була виграшною темою в ідеології тих влад, що на короткий або довший час побували в місті. Кожна приклала свою руку до знищення міста. І змушена була уникати зворотніх звинувачень.

Отже, Станіслав Дідушицький напередодні розгрому Польщі гітлерівською Німеччиною разом з дружиною й чотирма дітьми назавжди покидає родове гніздо. 24 вересня 1939 року відповідно до таємного пакту Молотова-Ріббентропа Галичину окупує Червона армія і слідом за нею НКВД.

Сам Соколів попри панський маєток — це вулиця, де на одному боці мешкали євреї, а на іншому поляки. Євреї жили здебільшого в дерев'яних будівлях. Обслуговування потреб працівників маєтку, ярмарки, що відбувалися кілька разів на рік, міське адміністрування визначали коло професійних інтересів соколівських міщан. Для них нова, комуністична влада з її класовою ідологією була шоком. Репресії, висилка в Сибір — так як і всюди. Це був початок кінця. Більшовицька влада зруйнувала соціально-економічну систему,

знищила фундамент міста, що існував упродовж століть, і поведилась не як визволителі, а як завойовники. Про репресії в самому містечку відомо мало. Мешканці були не українцями, і, можливо, селяни з довколишніх сіл навіть спершу зловтішались, чи мали якісь сумніви в невинності репресованих та депортованих міщан, і рани, завдані польською окупацією, були ще свіжі. Бачити ворога, який тебе принижував, розтоптаним, дає втіху й заглушує будь які порухи співчуття. З іншого боку — байдужість і надія, що репресії не зачеплять твоєї родини. Як ми побачимо далі, 1939 рік заклав міну під міжетнічні стосунки й вибух врешті стався.

Природа людини така, що без внутрішнього духовного опертя, морального інстинкту, в періоди суспільних та природніх катаклізмів, її психіка зазнає радикальних змін. Ворог ззовні породжує в ній внутрішнього ворога. Думка про те, що війни очищують націю, така ж сама потворна, як і та, що війни призводять до деградації. Насправді, як мені здається, війни лише засвідчують недосконалість або досконалість кожної людини, її готовність стати Жертвою, Катом, Співучасником чи Людиною. В такій гострій ситуації кожен здає іспит на зрілість. Зріла людина не піддається на маніпуляції свідомістю. Безперечно, такі люди теж були довкола Соколіва, як і всюди. Спогади, які я читала, піддані самоцензурі, часом відчувається намагання виправдати власну бездіяльність, або ж створити красиву моторошну легенду про знищення цілого міста за одну ніч. Тому я не буду на них зупинятись, вони теж національно-персоніфіковані, або просто емоційні. Свідки ніколи не були надійним джерелом історії. Але чим більше свідків, тим чіткіша картина тієї чи іншої події. Оскільки живих мешканців Соколіва, тих які вижили після 5 років руйнації, немає, доводиться спостерігати тіні на стінах платонівської печери.

На зміну червоній окупації приходить коричнева. Літо 1941 року. Гітлерівці не поводять себе як мародери, вони трохи відновлюють зруйноване господарство, бо Третій Рейх потрібно годувати, та й інстинкт господарного практичного німця — це дещо інше, ніж інстинкт гомо советікус, істоти, яка не володіє плодами своєї праці, а відтак їй байдуже, що з ними буде потім. Відбувається зачистка від єврейського населення. Євреїв відділяють від

неєвреїв. Попри всі жахливі чутки, євреї не тікають. Скидається на те, що в більшості з жертв Голокосту так і не спрацював одвічний інстинкт самозахисту. Вони не шукають підтримки ззовні, а поміж себе, і всі опиняються в гетто. Адже вони звикли, що всі нещастя світу періодично ставлять їм на карб. Навіть глобальне потепління.

Моя мати розповідала, як в нашому селі дехто допомагав німцям знищувати тутешніх євреїв. І як вбили її приятельку, 12 -річну Регіну, яка сховалась під ліжком. Мамин дядько, вїт, переховував євреїв у себе на хуторі. Одні й ті самі люди ходили до церкви, вірили в Христа, проказували одну й ту саму молитву, але одні витягували єврейську дитину з-під ліжка, а інші ризикували життям і допомагали втекти євреям. Закінчилась війна, і вони знову разом ходять до церкви. І все, що відбувалось досі, видається затьмаренням розуму. Це важко зрозуміти, коли дивишся на це збоку. Зробивши винними євреїв у злочинах більшовизму, німецькі окупанти розв'язали руки помсті. І наївно було б думати, що родичі закатованих жертв і мародери не піддалися цьому, кинувши тінь на український та польський народи

Настає кульмінація. На полі з'являються ще інші гравці, і конфлікт знову набуває етнічних ознак. Армія Крайова воює проти гітлерівців та УПА. УПА воює проти гітлерівців і Армії Крайової. Але вбивають українців і поляків. Євреїв не вбивають, вони — мертві. Як польське, так українське підпілля сіє терор. П'ять років війни — втома і ненависть. Вирізають цілі сім'ї з помсти. Напруження сягає апогею, і найменша іскра провокує все нові й нові жертви. Армія Крайова зробила тепер цілком польський Соколів своїм опорним пунктом, і врешті підставила його під приціл. Відступаючи, німці підпалили палац Дідушицьких, де був їхній штаб. Власне, невідомо, чи це зробили достеменно вони.

Соколівські батько з сином вирізали дві родини в Малих Дідушичах, а в Соколові по звірячому спіймали й замордували командира УПА. Почалась, властиво, війна між польськими бойовиками й повстанцями. УПА вирішило вдарити по Соколіву. Місто було донищене. Воно горіло при кожній окупації,

тож лишилось небагато руйнувати.

Червоноармійці, які прибули до Соколів, на початку серпня, застали повну руїну і людей, які намагались позбутись трупів. НКВД залучив польських бойовиків до спецоперації, і знову полилася кров по довколишніх селах.

Уся ця соколівська різанина нагадує Тридцятилітню війну в Німеччині в 17 столітті. Тільки немає співців-плакальників, подібних до Андреаса Гріфіуса, який писав, що найгіршим наслідком війни є не пожежі, не смерті, не мародерство, а « скарби душі поганьблені навіки». Є обілювання одних і очорнювання інших вбивць, і намагання забути власне божевілля, створюючи легенди. Кожному здається, що він знає істину. Але чи знає він себе? Як ми будемо самі поводитись в такій ситуації? Міжетнічні конфлікти під час воєн, мародерство як злочин проти людяності — не надто зручна тема на тлі тріумфів та бойових маршів.

За Радянської влади мешканці довколишніх сіл розібрали те, що залишилось від Соколів. Було проведене розслідування, досі не відоме громадськості. Фактично, край існуванню міста поклали партизани, а не регулярні армії й окупаційні режими. Як не крути, але в загибелі міста винні всі: червоні, коричневі, синьо-жовті, біло-червоні. Тому про це воліють мовчати. Місце, де стояв Соколів, зорали й засіяли. А на полі стоїть фігура Мадонни, єдине, що залишилось від міста. А чи було тут місто?

Тут було місто Соколів, що простояло 500 років і було знищене під час другої світової війни — можливо, ця віртуальна меморіальна дошка бодай якийсь час нагадуватиме про те, що без людей кожне місто усього лише купа каміння.

Дзеркало і мундир

Історія часто надає нам готові моделі ситуацій, які будуть повторюватися до безкінечності, якщо ми не виправимо своїх помилок. У різних часах, і у різних країнах. Наприклад, модель конфлікту, за якого різні армії по черзі приходять в село: грабують, гвалтують і вбивають, описану в «Кандіді» Вольтера. Або коли замість люстрації чи кримінальної відповідальності винний продовжує займати високі посади, як це трапилось в Україні в післяпомаранчевий період, хоча перед тим була схожа ситуація. Нещодавно в одній грузинській п'єсі я прочитала ось такий діалог. Рятівник викраденої дівчинки питає, як вона буде поводитися, коли повернеться до батька. Дівчинка каже, що для неї головне повернутися, і що вона ладна пробачити своїх викрадачів. Але ж завтра той самий чоловік піде й викраде іншу дівчинку, каже її рятівник. І ти будеш винна, бо дозволила уникнути йому покарання. Бо мета покарання — це попередження подібного до того, що вже стався, злочину.

Ці два приклади — лише одні з багатьох, але вони допомогли мені краще зрозуміти історію, яку я хотіла б розповісти. Вона трапилася після Другої світової війни, коли населення Східної Галичини відчувало справжній травматичний шок. Історики загалом обережно залучають до своїх досліджень соціальних психологів, хоча останні якраз мають справу з ситуативною поведінкою, яка є незмінною упродовж століть і навіть тисячоліть. Ті битви, що тривають зараз довкола УПА, як серед істориків, так і простих громадян, вихлюпуючись через кордони, заслуговують уваги соціальних психологів, бо свідчать не стільки про пошуки істини, скільки про керованість суспільства майстрами провокації та маніпуляції. Істина — цікава лише тоді, коли вона вигідна.

Отже, наприкінці 40-х років уночі на околицях містечка Д., неподалік від польського кордону, повстанці влаштували засідку, оточили інших повстанців і знищили всіх, а потім закопали «у гної». Чоловік, який був свідком цього бою, навіть через півстоліття тремтів від жаху. Він сказав, що мовчав про це досі, й

дуже просив нікому не розповідати. «Вони й досі там лежать» — закінчив той чоловік розповідь. У цьому випадку, який, безперечно, був не поодиноким в історії людства, — ситуації, коли люди в однакових мундирах б'ються між собою, є щось протиприродне і жахливе. Це — порушення правил війни. Переодягання в мундир противника з метою виявлення шпигунів чи з метою дискредитації іншої воюючої сторони в очах цивільного населення — старий як світ маневр. Він не є таким абсурдним і не викликає жаху. Заплямувати честь чужого мундира провокацією не вважається злочином, якщо інші засоби менш дієві. Після Першої світової війни, після військових геноцидів — тим паче.

Дядько моєї мами, вїт, коли прийшли німці, казав їй, десятирічній дівчинці вийти з квітами вітати німецькі танки. Бо він у минулому був фельдфебелем австрійської армії і мундири німців асоціювалися у нього з певними моральними якостями. Але мине небагато часу і він з дружиною вже стане переховувати на своєму хуторі євреїв і проситиме мою маму мовчати, коли та застане тітку, яка змивала кров з обличчя єврейської жінки.

Ніхто не мовчатиме про те, що переодягнені на повстанців чоловіки биттям і погрозами змушуватимуть підлітків вступати до своїх лав, вичерпавши словесні аргументи. За «вербування» симпатиків повстанців вони отримають якісь пільги в новій владі, а хлопці підуть в кращому випадку в шахти Донбасу. Найменша підозра в співробітництві з УПА — і вся родина заслана в Сибір. Брат мого тата Микола Пагутяк був примусово вивезений на шахти Донбасу, де й загинув. Репресії репресіями, але після масакри Другої світової треба було комусь працювати.

Повстанці чинять так само. Переодягнені в мундири червоноармійців, вони сміливо приходять в село, йдуть до сільради і викликають туди чоловіка, якого підозрюють у співпраці з НКВС. Мовляв, давно від тебе не було жодної інформації. Загіпнотизований зірками на погонах, той чоловік починає доносити на своїх земляків, впевнений у тому, що перед ним його господарі. Вислухавши це, командир розкриває себе і оголошує вирок: розстріл. Це — абсолютно реальна історія, яка трапилась теж поблизу містечка Д.

Мундир

Людина в мундирі означає, що їй дозволено застосовувати зброю згідно наказу. Мундир звільняє від дотримання Божої заповіді «не убий». Мундир дає змогу ідентифікувати людину, що його носить, як ворога чи союзника. Поведінка навіть однієї людини в однострої свідчить про поведження цілої армії. У часи соціальних потрясінь та воєнних конфліктів навіть цивільний одяг може спровокувати негативну реакцію. В окупованому Кенігсберзі червоноармієць одного разу застрелив російську офіціантку на вулиці, бо вона була гарно одягнена, прийнявши її за німкеню. Жовті шестикутні зірки, які змушені були носити всі євреї під час Другої світової війни, означали, що цих людей може принизити кожен, хто не носить цих символів. Це робилося не лише для того, щоб контролювати поведінку євреїв, але й викликати відчуття зверхності до них в просто цивільних.

Партизани не носять мундирів, як і інші збройні формування в громадянських війнах. Вони створюють ілюзію, що вони всюди, і тому з ними дуже важко боротися. Війна вважається чесною, коли кожен з противників в уніформі. Класична війна тоді стає війною мундирів, нівелюючи особи тих, хто в них одягнені. Це звільняє вояків щонайменше від докорів сумління, роблячи їх Людьми Наказу. Обидві армії — УПА і Червона Армія були воюючими сторонами, кожна з яких заслуговує на повагу, незважаючи на результат війни. Каральні загони і фронтові роти — це не одне й те саме. Теперішні спроби маргіналізації учасників повстанського руху — лише продовження традицій радянської пропаганди. У селі Залокоть я бачила пам'ятник, де на одній дошці імена тих, що воювали з гітлерівською Німеччиною, імена жертв НКВС та імена воїнів УПА. Натомість ні політики, ні історики, ні прості громадяни все ще не перестали вигрібати попел минулого замість того, щоб шукати в цьому минулому вогонь.

Історики здебільшого воліють мати справу з мундирами, а не з людьми. З мундирами мають справу також пропагандисти. Їхні погляди, спершу пропагандистів, згодом істориків проектується на суспільну свідомість,

прагнучи її змінити в зручному напрямку. Якщо робити це вміло, можна розколоти суспільство. Від цього виграють лише ті, кому вигідний цей розкол. Коли ж нас змушують обирати між патріотизмом і істиною, а третього бути не може — це означає, що час придивитися до людей, які носили колись мундири.

Дзеркало

Той, хто стоїть перед людиною в мундирі, має змогу побачити її обличчя, і відчитавши на ньому потрібну інформацію, обрати ту чи іншу форму поведінки. Бо іноді від цього залежить твоє життя. Той хлопець, якого люди в мундирах повстанців кликали до лісу, серед них пізнав юнака з сусіднього села, про якого знав, що той вступив у «стрибки». Він зрозумів, що перед ним несправжні повстанці, і це його врятувало. Галицькі селяни, на чю долю випало стільки випробувань в післявоєнні роки, для яких війна, власне, тривала фактично до 1960 року, і є тим дзеркалом, яке відтворює повномасштабну картину опору. Усна історія не так легко піддається самокоректурі як мемуари, бо інтонація, паузи, недомовленість, провали в пам'яті не проходять повз увагу справжнього дослідника. Іноді минуле буває таким жахливим, що людина не може прямо й відразу розповісти про нього. Не хоче називати імен, таких потрібних історикам, збільшує кількість жертв чи вояків. Це — нормально, коли дивишся в очі незнайомій людині. Таємницю нічної битви під містечком Д. приховували так старанно тому, що вона зачіпала особисто місцевих мешканців. Серед людей, одягнених у мундири повстанців, що бились на смерть одне з одним, були їхні сини, брати. Місцевих могла запідозрити влада у співробітництві УПА, адже хтось передав з військомату, що повз гору, на якій досі височать руїни замку, проходять фальшиві повстанці. Не слід виключати, що влада сама посприяла ліквідації лжеповстанців. Тому їх вдалося захопити зненацька, оточити і знищити, а тоді поховати в ганебному місці — очевидно, скотомогильнику. Закопуючи мертві

тіла, повстанці напевно бачили їх обличчя. Можливо, брат упізнав брата, знайомий знайомого, і на думку спала легенда про Каїна та Авеля. Уся ця історія — метафора братовбивчої війни, в даному контексті особливо нелюдської. Але уникнути її означало не лише те, що завтра лжеповстанці вб'ють вчительку, що приїхала зі Сходу, чи навіть твою родину, а й те, що вони продовжать посягати на честь твого мундира, через який ти став ізгоєм у себе на батьківщині. Тому кров — це ще не все. Той убитий тобою родич, земляк, що носить твою уніформу, воюючи проти тебе, уже не скаже, чому він так вчинив. А проте, відходячи в гори разом зі своїми бойовими побратимами, ти не уявляєш, як зможеш дивитися в обличчя його нареченої.

Вибір

Фальшивих повстанців НКВС вербувало з стрибків, які вже володіли зброєю і технікою бою. До групи входив командир, який маскувався під мовчазного повстанця, солдати, і місцеві «стрибки», які знали мову, місцевість і звичаї населення. Вони й були речниками диверсійної групи. До групи могли входити й колишні повстанці, яким пообіцяли зберегти життя. Фактично, всі вони були смертниками, бо після закінчення війни, в результаті якого не було жодного сумніву, могли проговоритись. Думаю, ніхто з них не вижив у країні, на чіх незорих просторах неможливо було сховатись від всевидячого ока тоталітаризму. Вони були вояками третього сорту, надто небезпечними, щоб тримати навіть на повідку. І звичайно не знали, що їх чекає. Коли групі людей, кажуть, що в будь-якому випадку вони будуть страчені, ті починають чинити опір. Натомість, ув'язнені, яким кажуть, що буде спершу трохи боляче, а потім все минеться, чи просто дають мізерний шанс, покійно йдуть на смерть, хоча своєю масою здатні змести конвоїрів. Якщо до «стрибків» загалом потрапляли ті, хто хотів отримати паспорт і знайти роботу в місті, хто тільки вдавав, що воює, або хотів врятувати родину від Сибіру, то були й інші: психічно невірноважені, з дуже бідних і нешляхетних родин, яким хотілось

вислужитись перед новою владою. Вони сприймали довіру командування як спосіб отримати моральну сатисфакцію за заподіяну кривду в мирний час. Тому для провокації обирали саме їх. Але кожен з них знав, що дороги назад не буде, й на краю прірви відчував ейфорію вседозволеності. Бог для них зазвичай переставав існувати, бо Господь не любить комедіантів й закриває їм шлях до спасіння. Бійці НКВС вважали себе Людьми Наказу. Вони робили ще й не таке у 1941 році, коли проходила “зачистка».

Страх

Коли влада чи інша структура посягає на твоє майно, на твою родину і врешті на твоє життя, вдаючись до шантажу, і ти піддаєшся, це свідчить про твою слабкість. Ти погоджуєшся на співпрацю з нею і в тому випадку, коли хочеш щось мати: посаду, гроші, або хочеш їх зберегти. Ти як та грузинська дівчинка ладний усе пробачити, і тим самим підтримуєш зло. Той, хто нічим не володіє, нічим себе не скомпрометував у минулому, здатний подолати страх. Мундир, зброя в руках додають упевненості. Але не всі можуть вдягнути мундир і взяти до рук зброю. Село з його звичаєвим правом, круговою порукою, взаємною довірою всередині громади, від 1939 року зазнає постійних травм. Замість того, щоб віддавати Богові Бонове, а кесарю кесареве, як було в усі часи, селяни опиняються в пеклі безвір'я, беззаконня і безземелля. Але найбільш дошкульним виявляються процеси розпаду громади, що породжує доноси, помсту, зведення поррахунків між односельцями. Вивільнюються негативи, що досі були стримовані ледь не моральним інстинктом. Додаймо до того ще інстинкт виживання, який досі не виходив за рамки моралі. Чи варто дивуватись, що нині село так деградувало і тепер у ньому народжуються не генії, а дебіли? Утім, воно ще тримається за свою порослу бур'янами й терном куцями землю, хоча і її можуть невдовзі забрати.

Не варто виправдовувати усе страхом: перехід у стан ворога, мовчання, втрату особистості. Як вважав Бруно Беттельгейм, дослідник психології

ув'язнених у концтаборах і сам колишній в'язень, страх знесилює, чим довше він триває, тим більше знесилює людину. Кінцева мета тоталітарного чи неототалітарного режиму, в якому гроші підмінили ідеологію, позбавити людину особистості шляхом поступового навіювання страху, спершу це можливість втрати роботи як засобу для існування, втрата майна, свободи, навіть життя. Особистість знає межу, за якою страх переходить у іншу, незворотню стадію, і рятує себе або відчайдушним вчинком, або переходом у внутрішню еміграцію. І в обох випадках вона чинить відповідно до своєї сутності, готуючи майбутні зміни. Пасивний чи активний опір — не так важливо. Головне — невдоволення існуючим становищем, усвідомлення того, що так є, але не так повинно бути.

Мундири переходять у стан історичних костюмів. Натомість з'являються інші мундири для інших воєн. Історію з переодягненими повстанцями можна розглядати ще і як метафору хаосу, який насправді лише імітує хаос. Бо як дитина в темряві здатна впізнати свою матір, так і особистість в історичних чи сучасних сутінках розпізнає, де личина, а де обличчя.

Село в облозі

Коллективна пам'ять може суперечити офіційній історичній науці й не мати на неї впливу, але це не означає, що спогади, родинні перекази, версії тих чи інших подій малодостовірні та незначущі. Вони здатні затьмарити дзеркало об'єктивності, вдаваної чи справжньої, а отже, спробуймо відчувати себе одним із носіїв цієї колективної пам'яті, навіть більше: усвідомити себе цим носієм, знаючи точку зору писаної історії. Віднедавна у нас в Україні практикують інтерв'ю як метод історичного дослідження, опитуючи, наприклад, жінок певного віку, чи учасників повстанського руху. Одна річ, коли колишній в'язень сталінських таборів пише книгу спогадів, піддаючи їх самоцензурі, а інша, коли він просто звільняє себе від спогадів, розповідаючи про пережите зацікавленим слухачам.

Диплом історика не є єдиною перепусткою на поле пошуків історичної правди. Кожен з нас є носієм спогадів чи родинних переказів. Усе це я не пережила, а чула від односельчан і родичів. У їхніх спогадах та переказах присутні різні версії, чутки, свідомо неправда і багато мовчання. Двадцять років тому вони ще вперто мовчали, і пішли з життя, не сказавши ні слова, щоб не зашкодити своїм рідним та близьким. Якщо я так само мовчатиму, то всі ці згадки, спогади, почуття зникнуть назавжди. Коллективна пам'ять повільно руйнується, міне десять років, і вже не залишиться очевидців того, яким було галицьке село в другій половині 40-х років.

Я б назвала його селом-заручником.

Закон неназивання

Село під час немирних часів чи переміни влади грабують, вилучаючи з приватних господарств провіант, або ж воно годує біженців і повстанців, останні наражають його на жорстокі переслідування. У всі часи селян вважають неосвіченими, скупими та інертними. Сталін так і прямо казав: «гній».

Що таке перші совіти, селяни уже довідались. Вистачило два роки, щоб вважати німецьку окупацію ледь не порятунком. Але й вона показала своє нелюдське обличчя, розпочавшись з розстрілу євреїв. Один з мешканців Урожа витяг єврейську дитину з-під ліжка, не дав їй врятуватись. Не німецький солдат. Не німці виказували євреїв. Особливість цього явища така, що імена людей, які вчинили злочин проти людяності, досі не вимовляють вголос, хоч ті вже й померли. Кругова порука. Не поспішаймо її засуджувати. Це краще назвати колективною відповідальністю. Зміни режимів у XX столітті зруйнували сільську громаду, але не торкнулись останньої її опори — не називати імена. Бог все бачить. Я теж їх не називатиму.

У нас в Урожі був дурник, який завжди ходив у шапці. Як тільки хтось з дітей зривав з нього шапку, він сідав на землю, затуляв обома руками голову, й невтішно плакав. Під час війни трирічним хлопчиком він отримав черпаком по голові від німця й нібито від того став недоумком, втративши мову. Ті ж німці під час голоду в 42-ому році вивезли селянських дітей, і серед них мою маму, в Раву Руську. Її тато біг за возом і просив повернутися. Мамі не дозволили. Вона мешкала якийсь час в господині, що не дуже добре до неї ставилась, й дуже сумувала за домом.

У голод бабця пішла на Волинь міняти вишиті скатертини й одяг на хліб, і побачила якось пограбовану мертву жінку. Вона не могла цього ніколи забути, бо це могло трапитись з будь-якою жінкою.

Нашій родині «пощастило». Померло двоє коней, і родину з п'ятьма дітей не вивезли в Сибір, бо не було кого розкуркулювати. Утім, найстарший син уже побував у Німеччині на примусових роботах, ще один хлопець з нашої родини опинився у концтаборі, а після війни залишився у Польщі. Мав там двох дочок. І дуже рано помер від сухот. У мене є листи, які писала його дружина свекрусі, нашій родичці.

Колгосп, податки — усе як і на сході. Податки з курей, плодкових дерев. Селянам дають вижити, як дають вижити худобі. В колгоспі люди навчилися красти. Спершу, щоб вижити. Потім, з лінощів. На початку 90-х колгоспна худоба просто гинула з голоду, бо працівники все розікрали для своїх корів.

Від вл сних кількох моргів поля, що іноді дарувались бідним родичам, так зробив мій прадід, до зарослих пирієм і терном полів, які нікому не потрібні, бо земля сяк-так прогодує, але не вивчить дітей і не купить ні меблів, ні одержі, — ось шлях галицького селянина на протязі трьох поколінь. Зараз земля для нього — це те, що він здатний обробити зі своєю невеличкою родиною. Купувати городину — ганьба. Але збіжжя для годівлі свиней і худоби — можна.

І відмова в пересуванні. Селяни вважались неповноцінними громадянами. Вони навіть не мали паспортів. Щоб отримати паспорт, треба було вислужитись перед владою, мати зв'язки, вступити в комсомол. Почувати себе у пастці — це було незвичне відчуття. Для селянина природно перебувати під владою землі, він може бути її рабом, але з власної волі, не з примусу. Документи кріпаччини були поховані в домовині ще в 1848 році, і поставлено кам'яний стовп на відзначення цієї події. Я знаю, принаймні два місця, де начебто поховали ці документи. Тут колективна пам'ять фактично майже зникла.

Хто терпен, той спасен

Селянин здатний вижити при будь-якій владі, але терор, що почався при других совітах, був явищем надзвичайним і наклав відбиток на свідомість кожного. Уявімо, що відчував стародавній прус, дивлячись, як стинають священний дуб, чи слов'янський язичник, на очах якого кидають у Дніпро ідолів. Ні, в повоєнному селі ніхто не обливався слізьми й не ламав руки, вигукуючи: «Видибай, Боже!» Греко-католицька церква була заборонена, але залишилась православна. Уніатські священники або перехрещуються, або йдуть у підпілля. Один з таких підпільних священників з Тернополя охрестив мою дочку в 1987 році. В миру він був учителем. Ситуація нагадує часи переслідування катарів на початку 14 століття: «Є дві церкви: одна гнана і прощає, інша владарює і здирає шкуру» (вислів Пейре Отье) У селі були москвофіли, яких це тішило, а інші змирились, і після того, як нова влада

закрила церкву Святої Покрови в центрі села й знищила всі кам'яні надгробки довкола неї, пішли до другої, що була раніше цвинтарною каплицею. Але з якою люттю в 90-х роках вони відібрали ту церкву, довідавшись, що вона належить Московському патріархату! Викинули священникову родину з попівства й вигнали з села. Про це писали в багатьох газетах.

Гадаю, духовне опертя насильству над вірою давали дві речі: усвідомлення того, що це влада Антихриста і внутрішнє відчуження від неї, а друге, що треба зберегти віру, передаючи її дітям, які змушені були вести подвійне життя. *Хто терпен, той спасен* – молодше покоління не сприймало цієї заповіді старших. Воно вже не впізнавало Антихриста. Якби позачиняли усі церкви, трапилось би те, що я спостерігала на Київщині на початку 80-х: на весь Поліський район жодної церкви. В селі, де я вчителювала, єдине, що знали діти з різдвяного фольклору, було «Щедрик-ведрик, дайте вареник.»

... Коло зачиненої церкви стояла маленька капличка з гіпсовою фігурою святого Миколая, обкладеною восковими квітами. Дітьми ми любили зазирати у скляне віконце, бо звідти линуло якесь заспокійливе тепло. Нам усім, незалежно чиї ми були діти, святий Миколай клав під подушку пакунок цукерків, або ще щось. Це було справедливо, бо ми були чемними чи намагались ними бути.

Один чоловік після війни служив у «стрибках» (то був спосіб отримати паспорт і втекти до міста), розстріляв цю капличку зі святим Миколаєм. Бог його покарав: він після контузії захворів на епілепсію. І не мав дітей.

Дві ложки й миска

До війни в Урожі була сільська кооперація, захоронок (дитячий садок), школа, осередок «Просвіти», хата-читальня, кілька крамничок. Одна крамничка досі збереглася. У школі я вчилася 4 роки, потім її в 90-роках, роках руїни, знесли, хоча вона могла ще простояти сотню років. На її місці стоїть неоковирна символічна могила січових стрільців. А хата-читальня досі

використовується як клуб. Панські стайні й конюшні стали основою колгоспу. Потім усе розтягнули й розікрали. Відбери у селянина право розпоряджатися своєю власністю і він деградуватиме.

Після війни село стало моноетнічне. Поляки і євреї зникли. Їхні замкнуті в собі невеликі громади не залишили по собі навіть могил. Лише нечіткі з часом спогади, страви, що їх досі готують, вважаючи українськими, слова...

Слова, слова, слова..., як сказав Шекспір.

Замовчування означає, що людям є що приховувати. Як би там не було, але на обелісках, де викарбувані імена жертв війни та репресій, немає польських та єврейських прізвищ. Просто мешканцям села навіть не спадало на думку внести цих людей у список.

У 1946 року моя мама вишила собі сорочку. Їй було 16 років. Вишила без канви на дешевому фабричному полотні так, як вишивали в селі: червоним і чорним хрестиком. Тепер у селі вишивають, копіюючи орнаменти з журналів. Ця сорочка і досі в мене.

Мама розповідала, що в сусідів хтось працював на водотязі й отримував пайок. Решта просто голодували, харчуючись тим, що мали. У переднівок було найгірше. Мама лягала спати, щоб не відчувати голоду.

Але юність завжди торжествує. У мене є дівочий альбом 1947 року (14. III — 9. XI) з піснями і побажаннями. Туди вклинюються й російські пісні, занесені прибульцями. Ось список пісень.

«Грай, гармошко, про любов»

«Заповіт»

«Верховино, світку ти наш... »

«Поза лугом зелененьким»

«Там у полі верба»

«Ой саду вишневий, мій саду»

«Їхали козаки»

«Сплять кургани зорряні»... (правопис збережено)

Спершу пісні перекладались з російської, потім ні.

«Катюша»

«Соловушки»

«На поле танки грохотали»

«Прощай, Маруся»...

Альбом належав дівчині, з якою зустрічався мій дядько Йосип, що його о вбили 1946 року. Є там і запис моєї мами: " Що на спогад написати то сама не знаю, хіба щастя Побажати від душі бажаю! На добру згадку вписалась Янка Басараб"(правопис збережено)

До села прибули вчительки, фельдшер, агроном — усі зі східних областей. Вони згодом і мене вчили. Жодної різниці між вчителями, що були місцевого походження, й ними ми не відчували. Дівчата поодружувались з місцевими хлопцями й легко асимілювались. Нікого не вбили, нікого не тероризували. Свекруха моєї сестри, за фахом фельдшер навіть надавала допомогу пораненим повстанцям, ризикуючи життям. Люди в нашому селі дуже здивувались би, почувши про звіряче замордованих вчительок-східнячок. Дівчата приїхали сюди не з власної волі. І поводили себе коректно, тобто не стали доносити.

Багато хлопців пішли в армію ще в 1945 році. Дехто служив навіть 7 років. Мій дядько Іван служив у Калінінграді, ще хтось в Мурманську. Іноді переписувались метрики, щоб не потрапити в призов 46-47 років.

Тепер у клубі крутили фільми, звісно, радянські, молодь ходила на танці. Іноді туди заглядали солдати й спалахували пристрасті, бо місцеві хлопці не дозволяли дівчатам танцювати з «москалями». Російська мова була для молоді чимось екзотичним, як і російські пісні. На стику двох культур в Галичину проникала нова ідеологія. Її сприйняття чи несприйняття залежало від родини. Мій тато писав патріотичні вірші, які потім довелось спалити.

Мама розповідала, як у дев'ятому класі один хлопець написав на дошці *Сталін — кат народу*. Поруч з ним була моя мама. Вона негайно стерла з дошки напис, бо знала, чим це може закінчитись.

Мої батьки, молоді вчителі, одружились, маючи одну миску й дві ложки. У мами була одна ситцева сукенка.

Вони вчителювали в селі Опака, звідти почався їх довгий трудовий шлях.

Місцевий партійний функціонер підпалив унікальну дерев'яну церкву 16 століття. Коли помер Сталін, на траурному мітингу мою маму почав душити істеричний сміх: »Усі плачуть, а я хочу сміятись, і не можу нічого з собою вдіяти«. Вона чекала тоді другої дитини.

«Немає кінця як бандерам»

Не маючи змоги втекти з села й розчинитись у міському натовпі, селяни нажахано спостерігають, як біля клубу після чергової нічної стрілянини в лісах, що тягнуться з гір вздовж ріки Бистриці, скидають тіла вбитих повстанців для опізнання. І кожна мати, чий син зараз воює в тій трагічній війні, сподівається, що її дитини там не виявяться. Одного разу привезли трьох вбитих юнаків, трьох братів, і мати прийшла подивитися. Але нічим не зрадила себе. Ботоді б усю родину вивезли до Сибіру. Звідти ніхто з нашого села не повернувся.

У гірському селі Сторонній їх полягло 200, і тіла повстанців, як у античній трагедії про Антігону, до весни лежали непохованими. Так наказала влада.

Повстанці — ті ж селянські діти, дехто з них побував на примусових роботах в Німеччині, дехто навіть в концтаборі. Можна уявити, як вони сидять в засідці біля дороги на Самбір, зійшовши з гір, як відходять після перестрілки в глибочезні яри в бік Винник, як ховають товаришів у безіменних могилах. Одну таку я знайшла край лісу, горбок землі. Навпроти росла стара дика груша. Місце, яке можна відшукати. Але, видно, так і не було кому шукати.

Моя мама ходила в 11 педагогічний клас до Підбужа і не раз бачила повстанців на чатах. Вони мовчки пропускали дівчину, і жодного разу не зачепили.

Село годує повстанців, які приходять потай, вночі. Ризик смертельний для обох сторін. Для селян, бо хтось з сусідів може донести, для повстанців — ймовірність засідки. Зрада для обох сторін — фатальна. Взаємна довіра вмить буде зруйнована і її наслідки впливатимуть на долю всього народу. До нашої хати теж приходили. Дідо сказав із серцем:

— Ви вбили мого сина!

То було після того, як застрелили мого дядька.

На що йому відповіли:

— То не ми, вуйку. Ми знаємо, хто вбив вашого сина.

Для мене ця трагічна історія довго залишалась темною. На пам'ятнику, що стоїть в центрі села ще з радянських часів, викарбувано: Басараб Йосип Григорович. Вважалось, що його вбили повстанці. Однак, у нашій родині ніколи не згадували про них лихим словом, як, зрештою, в цілому селі. Я жодного разу не чула від своїх односельців слів осуду чи ненависті, хоча саме селяни винесли на своїх плечах тягар цієї відчайдушної боротьби. Повстанці вбили у нашому селі лише одного чоловіка — голову сільради, але не тому, що він був головою сільради, а тому, що доносив. По нього прийшли в клуб під час кіносеансу і вивели на очах всіх людей.

Потім я чула версію, нібито дядька вбили помилково замість іншого. І так воно, власне, й було. Голова колгоспу, голова сільради та інші начальство знали, що уночі на колгоспну контору буде здійснено напад «фальшивих» бандерівців, які займалися такими речами, щоб дискредитувати повстанський рух в очах місцевого населення. До складу загонів лжеповстанців обов'язково входили аборигени, які розмовляли діалектом і знали психологію тутешніх селян. Вони, звичайно, не могли проникнути в криївки, але займались терором стосовно людей, що здебільшого змушені були організувати колгоспи, лікувати, навчати дітей у школах. Вони приходили за провіантом по ночах, щоб викрити постачальників. Вони намагались завербувати в ряди повстанців місцевих юнаків.

Начальство довідалось якимось чином про напад і послало замість себе кількох сільських хлопців, серед них Йосипа та його молодшого брата Івана. Послали на вірну смерть. То було просто нічне чергування, зброї ніхто хлопцям не дав. Мого дядька і ще одного хлопця вбили, Івана поранили. Розривними кулями, щоби було надійніше. Коли про це довідалась моя мама, вона не пустила бабцю до тіла, доки не обмила кров, бо обличчя брата було геть спотворене. У свої 16 років вона була безстрашною.

Селяни ніколи не помилялись і завжди відрізняли фальшивих повстанців від справжніх. Один хлопчина з Нагуєвич пас корови, коли надійшли повстанці й почали кликати його і старшого брата з собою. Але хлопець впізнав між них одного, що пішов у «стрибки», і не піддався. Його почали бити, і напевно, закатували б до смерті, але на щастя прибіг батько й оборонив. Пізнавали й по агресивній поведінці, по тому, як лжеповстанці виявляли зверхність до селян, або й просто зневагу. Вони не просили, а вимагали.

Моя бабуся з дідом, безперечно, знали, хто був причетним до вбивства їхнього сина, але що вони могли вдіяти, коли йшлося про односельців. Бабуся пригадувала, як того чорного року хтось вибрав усю цибулю на її городі, вперше у житті її обікрали. Село почало деградувати. Зараз обкрадають не лише городи, а й хати, і навіть цвинтарі.

Інфіковані почуттям вищості, яке давала влада і зброя, місцеві нерідко були ще жорстокішими, ніж енкаведисти. В них вибухали притлумлені комплекси меншовартості, дитячі образи, вони швидко втрачали над собою контроль, як той майор з Нагуєвич, який приїжджав до Залоктя, села в горах, і міг встромити перехожому дуло пістолета в рот, і брудно лаятись.

І так тривало аж до початку 60-х. Мама пам'ятає, як одного дня до неї постукали у вікно повстанці, питаючи дорогу в гори.

Останні повстанці були незвичайними людьми. Вони, мабуть, сильно відрізнялися від довоєнних, адже ця влада прийшла надовго і боротись з нею ставало дедалі важче. Але жодна влада не буває вічною. У нас в селі досі кажуть, коли справа затягується: *«Немає кінця як бандерам»*. Можна по-різному трактувати цю приказку. Звідси й феномен села, як території, яка завжди в облозі, завжди в очікуванні нападу. Століттями селяни сіяли, не знаючи, чи жнивуватимуть. І при цьому не забувають повторити закляття слова, що віддають гіркотою: *Як дасть Бог дочекати*.